

RAZGLEDI

»DRUŽBENA PRODUKCIJA PROSTORA«: K EPISTEMOLOGIJI PROSTORA V GEOGRAFIJI IN HUMANISTIKI

AVTOR

Matej Vranješ

Naziv: univerzitetni diplomirani geograf in filozof

Naslov: Dom podiplomcev Ljubljana, Gosarjeva ulica 9, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija

E-pošta: mvranjes@hotmail.com

Telefon: 01 580 56 34

Faks: –

UDK: 911.3:910.1

COBISS: 1.02

IZVLEČEK

»Družbena produkcija prostora«: k epistemologiji prostora v geografiji in humanistiki

Prispevek se ukvarja z epistemologijo družbeno-prostorske dialektike v družbeni geografiji in humanistiki. V ta namen osvetljuje različne ontološke vidike družbene produkcije prostora (prostorske prakse, reprezentacije prostora in prostore reprezentacij) ter opozarja na njihovo dialektično prepletenost. Prispevek ugotavlja zapostavljenost nekaterih, zlasti reprezentacijskih vidikov družbene prostorskeosti v delih klasične družbene geografije. To zapostavljenost dojema kot dediščino »modernizma« (še posebej pozitivizma) in klasične disciplinarne razmejitve družbenih vednosti. Slovenski družbeni geografiji predlaga držo epistemološke odprtosti, sprejemanje »drugačnih« metodologij in teorij ter problemski pristop – po vzoru sodobne (»postmoderne«) družbene geografije.

KLJUČNE BESEDE

družbena geografija, humanistika, epistemologija, družbena produkcija prostora, postmodernizem

ABSTRACT

»The social production of space«: Towards an epistemology of space in geography and human sciences

The paper addresses the epistemology of socio-spatial dialectics in the human geography and the humanities. For this purpose it illustrates dialectical interlacement of different ontological aspects of the social production of space (spatial praxis, representations of space and spaces of representations). The paper identifies the failure of classical human geography to cover some aspects of social spatiality, especially the representational one. This failure is regarded as the legacy of the »modernism« (especially positivism) and classical disciplinary division of social knowledge and sciences. The paper suggests that Slovenian human geography should adopt an attitude of epistemological openness, accept diverse methodologies and social theories, and focus on concrete problems – in line with contemporary (»post-modern«) human geography.

KEYWORDS

human geography, human sciences, epistemology, social production of space, postmodernism

Uredništvo je prispevek prejelo 14. februarja 2002.

1 Uvod

»... Se je začelo z Bergsonom ali prej? Prostor je bil obravnavan kot mrtev, fiksen, nedialektičen, negiben. Čas, nasprotno, je bil bogastvo, plodnost, življenje, dialektika...« (Foucault 1980, 70).

Zanimivo bi se bilo vprašati, ali lahko le naključju pripišemo dejstvo, da se poglobljene empirične in zlasti teoretske razprave, ki v središče postavljajo samo dialektiko prostora in družbe, v humanistiški pogostejše pojavljajo sočasno z rojevanjem postmodernizma – ne le kot epistemološkega in metodološkega skepticizma do »velikih« oziroma »meta« teorij, pač pa tudi kot detronizacije zgodovine (kritike progresivizmov in historicizmov) znotraj družbenih vednosti. Večina tistih avtorjev, ki se posveča teoretizaciji družbeno-prostorske dialektike, hkrati pa svoje delo skoraj brez izjeme eksplisitno ali implicitno dojema in označuje kot »postmodernistično«, namreč zametke ponovne uveljavitve prostora v družboslovju postavlja v sedemdeseta leta 20. stoletja. Pri tem ta pojav razume tudi kot odgovor na do tedaj prevladujočo »periferizacijo družbene prostorsosti« (Soja 1996, 2) in obratno privilegiranje zgodovinskosti, kar naj bi pravzaprav bila ena od emblematičnih lastnosti »moderne« (primerjaj: Soja 1980, 1989 in 1996; Harvey 1989; Shields 1991; Gupta, Ferguson 1992; Gregory 1994; Dear 1997; Benko 1997; Massey 1999). Zdi se, da je bilo takšno preusmerjanje pogleda še posebej izrazito (ali morda le najvidnejše) v družbeni geografiji. Tako lahko danes prepoznavamo premik analitskih (metodoloških) in epistemoloških predpostavk znotraj »geografije sedemdesetih let« na primer v delih humanistično usmerjene geografije – posebej tiste, ki se je navduševala nad »fenomenologijo« (na primer Relph 1976; Tuan 1974 in 1977) – ter tako imenovane vedenjske (angleško *behavioural*) geografije (na primer Lowenthal 1961; Brookfield 1969; Gould in White 1974; Gold 1980).

Vnašanje novih oziroma drugačnih pogledov in prostorskih tem v družboslovju sedemdesetih letih pa le izjemoma (na primer Sack 1974; Harvey 1973; Relph 1976) spremljajo tudi teoretične refleksije, kaj šele kritična prevetritev lastnih disciplinarnih epistemologij. Slednje očitno prinese šele konec stoletja, ko se s to tematiko spoprimejo predvsem nekateri geografi s sicer dokaj različnimi pristopi in teoretskimi ozadji. Zanimivo je, da se ne glede na raznovrstnost številni avtorji tudi pri tem vračajo v »sedemdeseta«; namreč s tem, ko se posredno ali neposredno naslanjajo na dela dveh francoskih družbenih teoretikov s prav tako povsem različnima epistemološkima izhodiščima: Michela Foucaultja (1980 in 1986) in Henrija Lefebvra [1974] 1991). Francoska filozofa, predvsem to velja za slednjega, sta na ta način postavljena v vlogo predhodnikov sodobne teoretizacije družbeno-prostorske dialektike, še posebej tiste, ki se danes opremlja z označbo »postmoderna« (na primer Dear 1997; Soja 1996, 163).

Vznik pogostejših teoretičnih razprav o dialektiki družbe in prostora v devetdesetih letih je treba razumeti v kontekstu vse številnejše produkcije novih in raznolikih vsebin, metodologij in predpostavk, s katerimi se družboslovci lotevajo preučevanja družbene oziroma človeške prostorsosti. Konec prejšnjega stoletja se že omenjenim pridružijo dela iz tako različnih polij, kot so na primer feministične študije, kritične kulturne študije (tudi »nova« kulturna geografija), teorije družbenih mrež (*actor-network theory*), urbanistične študije, preučevanje obmejnosti in mejnosti, študije globalizacije ..., vsaka s svojim registrom vprašanj. Ta raznovrstnost potrjuje opozorilo, ki ga je na družboslovce že v sedemdesetih letih naslovil vplivni angleški geograf Harvey (1973, 14) s trditvijo, da osrednje vprašanje ni: »Kaj je prostor?«, pač pa: »Kako različne človeške prakse ustvarjajo in uporabljajo različne konceptualizacije prostora?«. To pa od družboslovja v prvi vrsti zahteva, da reflektira lastne prostorske konceptualizacije, kar odpira vprašanja v smeri od ontologije k epistemologiji dialektike prostora in družbe v humanistiki.

2 Od »ontologije«

Zgornje Harveyevo opozorilo kaže na možnost (ali nemara nujnost?), da v družboslovnem preučevanju prostorskega preskočimo temeljno ontološko vprašanje »prostora *per se*« s tem, ko ga lahko

vzamemo za irelevantno. Tudi ob sprejetju možnosti, da prostor kot tak ne obstaja (da je na primer le »kantovska« apriorna forma čutnosti), namreč »prostorskost« kot socialno relevanten pojav (lahko le percepcija ali imaginacija) ostaja v vidnem polju humanistike. Ali kot se izrazi Shields (1991, 50): »... Kar obstaja v imaginaciji ljudi in vpliva na njihove vsakodnevne odločitve mora biti upoštevano v družbeni znanosti...«. Isto ontološko vprašanje lahko nemara še elegantneje preskočimo s prevzetjem fenomenološke perspektive, po kateri prostor »na sebi« (torej »zunaj«) za nas ne obstaja oziroma je zunaj naše spoznavne možnosti. V okvirih družbenih vednosti bi lahko rekli, da je prostor vedno že družbeno oziroma kulturno posredovan, ali kot se je izrazil že Lefebvre (1991, 154), prostor »... nikoli ni prazen: vedno uteleša nek pomen...«. To pravzaprav pomeni, da kot temeljno ontološko vprašanje lahko postavimo samo družbeno produkcijo (torej tudi dožemanje) prostora oziroma samo družbeno-prostorsko dialektiko.

V naslovu uporabljena besedna zveza »družbena produkcija prostora«, ki jo sicer večina avtorjev prevzema in prireja po Lefebvrovem, za mnoge temeljnem delu *La production de l'espace* (1974), lahko nastopa kot ustrezen in morda primernejši nadomestek izraza »družbena prostorskost«. Primernejši zaradi tega, ker poudarja dinamično in ne le statično dimenzijo družbeno-prostorske dialektike, predvsem pa tudi zato, ker zahteva določen epistemološki zasuk, ki ga je od družboslovja terjal že sam Lefebvre: zasuk od preučevanja stvari v prostoru k preučevanju družbene produkcije družbenega prostora oziroma prostorske. Skratka, to kar Lefebvre in njegovi »postmoderni nasledniki« zahtevajo, je preusmeritev analitske pozornosti k različnim procesom (!) produkcije družbenih oziroma kulturnih pomenov (in konceptualizacij) prostora ter samih prostorskih praks, v nasprotju z golo in nereflektirano prostorsko inventarizacijo družbenega in kulturnega (Lefebvre 1991, 7; Shields 1991, 56; Soja 1997). Če hočemo pri tem ostati docela »dialektični«, velja prevzeti tudi Lefebvрово opozorilo, da v odnosu do družbene akcije in interakcije prostor nastopa hkrati kot medij in rezultat. »... Kot rezultat preteklih dejanj je družbeni prostor tisti, ki omogoča dogajanje novih dejanj s tem, ko spodbuja druga in prepoveduje spet druga (dejanja; opomba avtorja) ...« (Lefebvre, 73; primerjaj: Shields 1991, 51–52). Družbeni prostor je tako podvržen nenehnemu reproduciranju (torej tudi spreminjanju) in hkrati predstavlja okolje oziroma, če se izrazimo z Bourdieujem (1977), (prostorski) »habitus« družbene akcije in interakcije.

Čeprav v teoretizaciji družbeno-prostorske dialektike obstaja tako rekoč neomejeno število možnih perspektiv in terminov, je moč izpostaviti konceptualne dvojice, ki stopajo v ospredje večine ontologij in se hkrati izkažejo kot primerna začetna točka tudi v spraševanju o epistemologiji prostora v humanistiki. Še več, lahko rečemo, da je glavni motiv približevanja »unitarni« teoriji pravzaprav opozarjanje na dialektično naravo in s tem preseganje dualističnega razumevanja (in enostranskega preučevanja) predvsem »dveh« aspektov človekove (družbene) prostorske: na eni strani tisti, ki ga dojemamo in pojmuemo kot fizični (materialni), »objektivni« oziroma »zunanji« ter na drugi strani mentalni, »subjektivni« oziroma »notranji« aspekt. To dvojnost že uvodoma izpostavi tudi Lefebvre (1991, 6–14), ko svoj projekt »unitarne teorije« razume predvsem kot poskus izoblikovanja teoretičnega ogrodja, ki naj bi združilo tiste aspekte oziroma polja, ki so bila do tedaj večinoma dojeta in obravnavana kot ločena. Soja (1996, 60–65) ugotavlja, da Lefebvre prav v ta namen »strateško«, to je z namenom preseganja tako imenovanih materialističnih in/ali idealističnih interpretacij prostora, postavi v središče pojem »družbeni prostor«, namreč kot »tretji« aspekt človekove prostorske, ki ga po eni strani ni moč reducirati na nobenega izmed ostalih dveh (in je potemtakem »drugi«), po drugi strani in hkrati pa »združuje« oba. K temu bi lahko dodali, da z vidika družboslovja takšna odločitev ne bi smela postati stvar strateške izbire, pač pa predvsem teoretske in analitske doslednosti. Le na ta način namreč zadostimo uvodoma omenjeni ontološki predpostavki družboslovja, da je prostor vedno že družbeno/kulturno posredovan ali, bolje, da je izraz družbene produkcije in se hkrati izognemo nevarnosti, da bi le-to reducirali na njen bodisi »materialni« bodisi »mentalni« aspekt.

Večina postmodernih avtorjev prav takšno preseganje dualističnega (ali nedialektičnega) pojmovanja in preučevanja družbene produkcije prostora vrednoti kot Lefebvrov najpomembnejši prispevek

k družbeni teoriji prostora. Soja (1997 in 1989) Lefebvрово filozofijo označuje celo kot poskus presejanja tako imenovane binarne logike, s tem ko dvojice nadomešča s trojicami oziroma ko dualizme skuša preseči z nekakšno ontološko in epistemološko »trialektiko«. Tako je tudi sama družbena produkcija prostora predstavljena skozi dialektično triado (trema aspekti družbenega prostora oziroma prostorski), ki jo lahko razumemo kot reprodukcijo zgornje, na nek način »primarnejše« delitve človeške prostorski (fizični, mentalni in družbeni aspekt). Ta druga dialektična triada v dokaj različnih priredbah in interpretacijah nastopa v veliki večini del, ki se posvečajo teoretizaciji družbene prostorski (na primer Soja 1989 in 1997; Shields 1991; Harvey 1989; Kahn 2000). Zaradi tega tudi spodnjo delitev in interpretacijo predstavljam kot še »eno izmed možnih približkov« (kot bi se morda izrazil Lefebvre sam), kot nekakšno površno »ogrodje« (Harvey 1989, 218–221) in terminološko orodje za razumevanje ontologije in zlasti epistemologije družbene prostorski:

- prostorske prakse (*espace perçue* 'percepirani prostor'),
- reprezentacije prostora (*espace conçu* 'mišljeni/pojmovani prostor'),
- prostori reprezentacij (*espace vécu* '(do)živeti prostor').

Če torej zgornjo delitev skušamo razumeti kot reprodukcijo prve, »primarnejše«, jo lahko interpretiramo na sledeči način:

- »Prostorske prakse« označujejo procese produkcije in reprodukcije tako imenovanega fizičnega, »empiričnega« in vidnega vidika družbene prostorski, ki ga razumemo hkrati kot rezultat in medij družbene aktivnosti, vedenja in izkustva. Sem spadajo na primer fizični oziroma materialni tokovi, transferji, interakcije ..., ki se dogajajo v tistem, kar dojemamo kot prostor »zunaj nas«. Poleg individualnih in kolektivnih prostorskih praks, rabe prostora in komunikacije sem štejem tudi administrativne delitve prostora, družbeno-teritorialne organizacije ... Z epistemološkega vidika velja poudariti, da ta aspekt lahko opredelimo tudi kot »percepirani prostor«, torej neposredno dostopen čutilom ter bolj ali manj natančnemu opisovanju in merjenju. Sem torej spada prostor, dojet kot dimenzija ali »posoda«, v kateri predstavljamo distribucijo, kvantitativno razsežnost in kvalitativne lastnosti nekih družbenih pojavov. V nasprotju od sledečega (2) tega aspekta ne dojemamo kot rezultata družbene oziroma kulturne reprezentacije.
- »Reprezentacije prostora« označujejo »mentalni« aspekt družbene produkcije prostora, ki se nanaša na znake in pomen, kode in vedenje, ki omogočajo in so hkrati rezultat razumevanja, dojetanja in (družbene/kulturne) reprezentacije prostorskih praks (»percepiranega prostora«), in to tako na ravni »zdravega razuma« kot na ravni prostorskih znanosti. V kulturološki terminologiji bi lahko ta aspekt produkcije označili kot predstavljanje in upomenjanje prostora v skladu z različnimi družbenimi, kulturnimi, zgodovinskimi, lahko tudi ideološkimi odnosi in vsebinami. Seveda so reprezentacije prostora lahko tudi materializirane, na primer v zemljevidih, načrtih, slikah (umetnosti), pismih, literaturi ...
- V Lefebrovem sistemu trialektike ima tretji člen vedno dve vlogi, namreč kot (a) drugi (drugačni) in kot (b) sintetični oziroma dialektično presežni:

(a) »Prostori reprezentacij« se od ostalih dveh aspektov (»prostorov«) razlikujejo v tem, da označujejo zmožnost, da prostor sam postane nosilec oziroma označevalec pomenov, predvsem tistih, ki ne izvirajo »neposredno« iz prostora samega (to je iz ostalih dveh aspektov prostorski). Shields (1991, 54–55) ugotavlja, da na tem nivoju »prostor« deluje kot meta-koncept, ki prežema ali »zastopa« ostale konceptualne kategorije in simbolne sisteme. Od tod na primer prostorske »metafore«, ki lahko izražajo družbeni status, kulturne karakteristike, moč, ideologijo, pripadnost in podobno. Tudi te so seveda lahko materializirane, na primer v spomenikih, prostorih verskih praks in nenazadnje v vseh krajih in pokrajinah, ki imajo (dobijo) simbolni pomen.

(b) »(Do)živeti prostor« je označevalec družbenega prostora v njegovem najširšem pomenu, torej pojem, ki združuje vse zgoraj omenjene aspekte v njihovi dialektični soodvisnosti. Doživljanje oziroma nenehna reprodukcija družbene prostorski poteka hkrati (!) skozi (materialno) prakso, reprezentacije prostora in obratno investicije pomenov v prostor sam. Ta »neposredno živeti« družbeni prostor

je v primerjavi z naštetimi aspekti pravzaprav edini »neabstrahirani«. Soja (1989, 18 in 1996, 2) ga opredeljuje kot *habitus* družbenih relacij, kot konstantno se spreminjajoči milje idej, dogodkov, pomenov in praks. Ker ga pojmovno tako rekoč ni mogoče abstrahirati, ga lahko identificiramo le v njegovi »konkretnosti«, to je kot *locus* ali: prostor kot kraj. Družbena produkcija prostora je skratka vedno že produkcija lokalitet, torej družbena produkcija prostorskih razmejevanj. Tudi te pa, v skladu z zgornjo delitvijo, lahko prepoznavamo kot vzajemnost družbenih razmejevanj (praks) v prostoru, družbenih reprezentacij prostorskih razmejevanj in prostorskih reprezentacij družbenih razmejevanj, ki se medsebojno bolj ali manj »prekrivajo«, a se ne glede na to zagotovo prepletajo.

3 K epistemologiji

Večina avtorjev, mednje sodijo predvsem priznani sodobni geografi (Soja, Harvey, Massey, Sack, Shields, Dear, Benko, in drugi), ki se posveča teoretizaciji družbeno-prostorske dialektike, opozarja na dejstvo, da je (bila) glavnina družbeno-geografskega preučevanja tradicionalno osredotočena na tiste aspekte, za katere smo v prejšnjem poglavju uporabili Lefebvrova označevalca »prostorske prakse« in »percepirani prostor«. »Klasična« družbena geografija je namreč svoje polje vednosti o prostoru omejevala na analizo tako imenovanih »fizičnih« vidikov družbene prostorskeosti, torej pojavov (»produktov«), akcij in interakcij, kot jih je bilo moč vizualizirati, opredeljevati in »meriti« v prostoru »zunaj nas«; in kolikor je bilo le mogoče, se je trudila rezultate tudi kartografsko predstaviti. Če naštejemo le nekaj primerov takšnih analiz: absolutne in relativne lokalizacije družbene produkcije, aktivnosti, situacij, lastnosti ...; analize in tipizacije njihove prostorske razporeditve in diferenciacije; kvantitativne meritve z namenom spremljanja trendov in korelacij različnih družbenih, demografskih in ekonomskih spremenljivk v prostoru; prostorske analize tokov ljudi, dobrin in informacij, identifikacija bolj ali manj »regularnih« mrež takšnih tokov in hierarhizacija njihovih vozlišč (centralni kraji in podobno) (Soja 1996, 74–77) ... in kot krona vsem tem prizadevanjem družbeno-geografska regionalizacija. Lahko rečemo, da so (ali jo še vedno) prevlado takšnih, kot jih označi Soja (1996, 75), »objektivističnih in materialističnih« aspektov družbene produkcije prostora v precejšni meri podpirale tako imenovane pozitivistične epistemologije, katerih ideal so bile pravzaprav naravoslovne vednosti z natančnostjo in »objektivnostjo« svojih metodoloških in teoretskih orodij. Prav slednje je bilo povzdignjeno celo v nekakšno merilo »znanstvenosti«. Izraz tega je nenazadnje kvantitativna revolucija, ki je ta orodja pripeljala v družbeno geografijo in jih uporabila v prostorski analizi podatkov, njihovemu modeliranju in tipiziranju. Impliciten načrt takšnih epistemologij je bil uveljavljanje družbene (oziroma humane) geografije kot družboslovne vednosti o prostoru *par excellence*.

Takšne, bolj ali manj natančne empirične analize (ali le opisi) »stvari v prostoru« so v geografijo prinesle ogromno relevantnih in uporabnih dognanj o vzrokih in dejavnikih prostorske razporeditve in diferenciacije družbenega. Na spolzka tla redukcionizma pa so stopile takrat, ko so bile ugotovitve povzdignjene na raven teorije v obliki »prostorskih zakonitosti«, ki so bile *in ultima analysisi* neodvisne od same družbeno-kulturne produkcije, kaj šele od posameznikovega svobodnega delovanja, to je subjektivne in medsubjektivne akcije in interakcije (angleško »agency«). Prostor je postal tako rekoč temeljni dejavnik ali določevalec individualnega vedenja in družbene organizacije. Kritični glasovi, večinoma prihajajoč iz geografije same (Soja 1980, 1989 in 1996; Harvey 1989; Shields 1991; Gregory 1994; Dear 1997; Benko 1997; Massey 1999), so takšne redukcionistične epistemologije označevali bodisi kot prostorski »fetišizem« (Sayer 1985; Shields 1991) bodisi kot prostorski »separatizem« (Sack 1974), s čimer so hoteli poudariti, da je bil prostor, pojmovan kot neodvisna (zunanja) realiteta ali kot dimenzija, opremljen s skorajda lastno kavalno logiko oziroma vzročno močjo (na primer: lokacijska analiza, Christallerov model centralnih krajev, Von Thünenova teorija, in podobno). Temu se seveda v prvi vrsti zoperstavijo humanistični geografi s trditvijo, ki jo tako kot Shields (1991, 57) lahko povzamemo nekoliko radikalizirano: »(Samo) človeški dejavniki (*agents*) imajo vzročno moč.«

Druga in pravzaprav obratno usmerjena preučevanja, ki jih Soja (1996, 74–82) prav tako šteje med »epistemologije prvega prostora« (to je »percepiranega prostora«), so se osredotočala na materialne vidike oziroma izraze širokega spektra dinamičnih (spremenljivih) odnosov med družbo (človekom) in njegovim naravnim ali konstruiranim okoljem (ne le odnosi »v prostoru«, pač pa tudi »do prostora«, to je okolja). Mednje prištevamo na primer analize družbenega delovanja glede ali skozi njegovo vpisovanje v (kulturno) krajino, njeno tipizacijo in prostorsko distribucijo (klasična kulturna geografija, »geografija naselij«). Na tem mestu velja še posebej izpostaviti tiste pristope, ki so družbeno produkcijo »percepiranega« prostora in »prostorskih praks« skušali razumeti skozi »zakovitosti« individualne in kolektivne psihologije (vedenjska geografija), družbene procese (zakovitosti), ki naj bi ležali v temeljih same družbeno-prostorske produkcije (marksistična geografija) ali pa skozi družbene in kulturne strukture, norme, vrednote, pomene ... (humanistična kulturna geografija). Na ta način se je družbena geografija metodološko in epistemološko produktivno srečevala z drugimi družboslovnimi vednostmi, vendar pa kljub temu ohranjala »enosmeren« pogled: od ne-prostorskih spremenljivk oziroma dejavnikov k prostorskim praksam in ne tudi obratno: od slednjih k oblikovanju subjektivne ali kolektivne zavesti, kulturnih pomenov, reprezentacij, norm, simbolov ..., skratka družbenosti (Soja 1996, 77). S tem se je, morda tudi zaradi strahu pred zapadanjem v okoljski oziroma prostorski determinizem, ohranjala razpoka med prostorskimi praksami in reprezentacijami (le-teh). Tako ni čudno, da Relph že leta 1976 v svojem, za geografijo nedvomno prelomnem delu *Place and Placelessness*, opozori na »spozabo geografije«, s tem ko naj bi se ta oddaljila od lastne fenomenološke baze, ki po njegovem leži v sami zaznavi in izkušnji (ali bolje: reprezentaciji) prostora – sveta, ki je zapolnjen s pomeni (Relph 1976, 4).

Relphovo delo predstavlja eno izmed zgodnejših reakcij na opisano epistemološko zamejitev družbeno-prostorske realnosti; reakcij, ki se nekako od sedemdesetih let naprej pojavljajo v obliki preučevanj perceptivnih, kognitivnih in reprezentacijskih vidikov družbene prostorskiosti. Med najpogostejše in najvidnejše pristope, ki so revitalizirali tiste vidike družbene produkcije prostora, ki smo jih zgoraj označili kot reprezentacije oziroma »koncipirani prostor«, spadajo predvsem študije tako imenovanih kognitivnih map, ki so postale osrednje v delih vedenjske geografije (Gould in White 1974; Gold 1980), prav tako pa tudi dela tistih, ki so se epistemološko napajali v fenomenologiji (Tuan 1974 in 1977; Relph 1976). Zlasti dela prvih so pogosto naletela na kritiko, in sicer takrat, ko so s formalistično metodologijo (na primer ankete) zanemarjala vlogo družbeno-kulturnih kontekstov, medsubjektivnosti, torej tudi družbeno-prostorske realnosti »zunaj nas« (primerjaj: Lowenthal 1987; Olsson 1974). Kot ugotavlja Soja (1996, 80), so v takšnih analizah reprezentacij prostora pogosto umanjale ugotovitve o tem, kako so le-te »... družbeno producirane in vpletene v odnosih med prostorom, močjo in vednostjo ...«.

Lahko rečemo, da se je kljub osvežujočemu učinku novih pristopov razpoka med preučevanjem tistega, kar smo označili z »reprezentacijami prostora« na eni in »prostorskimi praksami« na drugi strani, še dolgo ohranjala. Vzrok temu so med drugim implicitni redukcionizmi oziroma pogledi, ki jih je že sam Lefebvre (1991, 27–30) označil kot »dvojni iluziji«, namreč tisto, ki je realnost zamejevala na bodisi vidne, zunanje stvari bodisi na *res cogito* – prostor »v nas«. Zaradi tega se epistemološki obrat v družbeni geografiji še nekaj časa ni povsem realiziral in je resnično dozorel šele v »devetdesetih«. To dozorevanje je moč prepoznati tam in takrat, ko se meja med obema pristopoma zabrisuje, ko ne moremo več govoriti o dveh »vrstah« epistemologij. Soja (1996, 78) ugotavlja, da se mešanje omenjenih dveh pristopov dogaja hkrati z mešanjem pozitivističnih, strukturalističnih, post-strukturalističnih, fenomenoloških, hermenevtičnih ... idej in metod. V družbeni geografiji med takšna lahko štejemo predvsem različna dela, ki se opremljajo s predpono »post« (-modernizem, -marksizem, -strukturalizem, -kolonializem; na primer: Harvey 1989; Soja 1989 in 1996; Shields 1991; Gregory 1994 in 1997; Massey 1999; in drugi), tako imenovane feministične pristope (na primer: Rose 1993) ter deloma tako imenovane teorije »aktorskih mrež« (angleško *actor-network theory*) (na primer: Thrift 1996). V njih je moč zaslediti dialektična razmišljanja o družbeni produkciji prostora in hkrati kritike »modernističnega« gledanja na znanost kot tako rekoč zaključen sistem.

Konec 20. stoletja je (kot v družboslovje nasploh) tudi v družbeno geografijo prinesel »kulturni obrat«, najvidnejši v formiranju »nove kulturne geografije«, ki na družbeno prostorskost skuša gledati skozi

optiko družbene oziroma kulturne reprodukcije, torej skozi produkcijo in pogajanja pomenov, skozi »upomenjanje« (Dear 1997, 66). Ta obrat je med drugim zahteval metodološko in epistemološko približevanje drugim družboslovnim disciplinam, predvsem antropologiji, kar je razvidno že iz zahtev po revalorizaciji etnografije in kvalitativnih pristopov, po nekakšni »kvalitativni revoluciji« (Sayer 1989; Watts 1992). Hkrati se je ponudila priložnost za uveljavitev in poglobitev reprezentacijskih vidikov družbene prostorsosti, tako reprezentacij prostora kot prostorov reprezentacij. Naj zgolj kot primer citiramo Shieldsa (1991, 57): »... Seveda kar dela uprostorjenje zanimivo je to, da kljub zdravo-razumskemu izgledu empirične realnosti (prostor je praznina) ljudje obravnavajo prostorsko kot napolnjeno z emocionalno vsebino, mitološkimi pomeni, simbolizmom skupnosti in zgodovinsko pomembnostjo. Prav te potlačene emocije, in ne racionalizem, najdemo vgrajene v ogrodje intuicij, percepcij in nagnjenj, ki označujejo vsakodnevno življenje sicer racionalnih institucij...« In ne le institucij, pač pa tudi praks! To novo možnost, teoretsko in metodološko orodje, namreč ne bi veljalo uporabiti zgolj v preučevanju Lefebvrovega tretjega vidika družbene prostorsosti (prostor (kot nosilec, označevalec) reprezentacij (pomenov)), pač pa v študijah, ki bi skušale upoštevati vse našete aspekte omenjene trialektike, torej »družbeni prostor kot (do)živet«.

Zanimivo je, da ohranjanje razdora med zgoraj opisanimi epistemologijami z omejevanjem družbene realnosti znotraj polja, ki smo ga opredelili kot »prostor(ske) praks(e)«, ter s takšnim omejevanjem povezane implicitne redukcionizme nemalokrat zasledimo v dejavnosti, ki jo v družbeni geografiji (in geografiji nasploh) mnogi smatrajo za geografsko dejavnost *par excellence*, namreč v regionalizaciji. O redukcionizmih lahko govorimo takrat, ko se na podlagi še tako kompleksne analize spremenljivk znotraj omenjene zamejitve družbeno-prostorske realnosti identificirano regijo pojmuje kot objektivno, realno obstoječo (tako rekoč substancializirano) in hkrati neodvisno od reprezentacijskih vidikov družbene produkcije prostora. Tako identificirana regija je seveda nadvse koristno orodje za prostorske analize ali na primer planiranje. To pa seveda ne pomeni, da jo lahko objektiviziramo oziroma ne pojmuje kot izraz dinamičnih odnosov med in znotraj aspektov, ki smo jih zgoraj predstavili v obliki ontološke trialektike družbene produkcije prostora. Na ta način se namreč družbeni geograf lahko kaj hitro postavi v paradokso držo: sebe pojmuje kot sposobnega (»objektivne«) reprezentacije in razmejitve prostora, medtem ko ostalim družbenim akterjem, na primer ljudem, ki prostor prav tako »živijo« oziroma naseljujejo (torej producirajo), takšno zmožnost odreka. Takšne vrste redukcionističnih reprezentacij so še posebej boleče takrat, ko se vanje vpletejo ideološke vsebine in govornica moči. Naj kot dovolj zgovoren primer navedem zgolj pogosto nereflektirano uporabo in pojmovanje izrazov ali imen, ki sicer že sami po sebi nosijo pomenljivo konotacijo: »slovensko etnično ozemlje«, »Beneška Slovenija« in podobno.

S tem se največjo škodo dela znanosti sami, saj smo ravno kraj (torej tudi regijo) v ontološki shemi postavili kot najočitnejši izraz prepletenosti in soodvisnosti različnih aspektov družbene prostorsosti, kot tako rekoč sintetični izraz njegove družbene produkcije. Na pomen preučevanja krajev skozi optiko dia(tria)lektike družbeno-prostorske produkcije, zlasti družbeno-prostorskih razmejevanj, kljub ali nemara ravno zaradi »vizionarjev«, ki v globalizaciji vidijo nekakšno družbeno-prostorsko »uniformizacijo« ali deteritorializacijo družbenega in kulturnega, opozarja večina sodobnih družbenih geografov (na primer: Shields 1991; Dear 1997; Massey 1997). Hkrati so vse pogostejša opozorila, ki takšnim preučevanjem pojava (fenomena) lokalnosti poleg teoretske pripisujejo tudi siceršnje družbeno in politično relevanco. Kot poudari Shields (1991, 58): »Ta 'prostorski obrat' destabilizira parcelizacijo sodobnega življenja in v popolni opustitvi arbitrarnih črno-belih opozicij zavrže za-gotovo-vzete kategorije. Kakorkoli, vsebovani politični projekt, ki se izogiba razrednih delitev in nacionalnih ideologij v korist popolnega individualizma, utemeljenega v odnosih bližine in lokalnosti, postmodernisti še ne v celoti zasledujejo.«

Preučevanje lokalnosti, kraja oziroma »regije« kot pojava družbeno-prostorske produkcije, zlasti razmejevanj, se izkaže za hvaležno opravilo tako z vidika epistemologije kot z vidika aplikativnosti. Z vidika vednosti in vedoslovja zato, ker predstavlja primerno polje za analizo različnih aspektov družbene

produkcije prostora in mehanizmov njihove soodvisnosti. To omogoča, če ne celo zahteva, aplikacijo različnih metodoloških in epistemoloških orodij. Zahteva torej držo, ki jo nekateri označujejo kot »interdisciplinarno«. Ta drža je še posebej dobrodošla v študijah specifičnih in konkretnih pojavov ali problemov družbene prostorsosti, ko tudi produkcija vednosti napreduje v smeri omenjenih aspektov preučevanega: v globino (»o prostoru«) in ne le v širino (»v prostoru«). Študije lokalnosti in preučevanje konkretnih problemov izbranega prostora oziroma »skupnosti« pa kar kličejo k izpolnitvi ideala aplikativnosti družbene vednosti. To pravzaprav ne pomeni nič drugega, kot da znanstveniki sprejmejo svoj del odgovornosti za družbeno produkcijo prostora v skladu z že omenjeno trditvijo v poglavju 2, da »prostor s tem, ko ga dojemamo, tudi že spreminjamo«.

V skladu s tem je možno in najbrž tudi koristno »o- in raz-mejevanje« polij družboslovnih preučevanj (vednosti) zastaviti na »problemskih« kriterijih in ne le klasičnih togih razmejitvah družboslovnih disciplin. Ob opredelitvi takšnih problemskih polij družboslovja pojem »interdisciplinarnost« postane vsaj odvečen, če ne celo zavajajoč. Za njegovo uporabo (tudi s strani nekaterih glasnikov tako imenovane epistemološke odprtosti) je namreč pogosto moč prepoznati drže, ki spominjajo na disciplinarni redukcionizem in šovinizem. Opustitev slednjih dveh pa je *conditio sine qua non* postmodernega (in Lefebvrovega) pojmovanja znanosti kot »ne-sistema« (Lefebvre 1991, 391; Dear 1997).

4 Sklep

Naj za konec skušam odgovoriti na uvodoma zastavljeno vprašanje v poglavju 1. V pojavu raznovrstnih razprav, ki se posvečajo sami dialektiki družbene produkcije prostora ravno v obdobju, ki ga označuje sicer nejasna formulacija »postmodernizem«, morda le ne gre za goli splet naključij. Vendar ne toliko zaradi tega, ker naj bi »moderna« v ospredje postavljala zgodovino, torej čas (diahronizem) (saj se oba vidika družbenosti še zdaleč ne izključujeta), pač pa zlasti zaradi epistemološkega obrata, ki leži v temelju kritike modernih družbenih vednosti. Ta obrat lahko na primer predstavimo v treh zahtevah, ki jih na družboslovce naslovi ameriški geograf Michael Dear (1997, 55): »... Prvič, nobena ideologija ali teorija (v smislu kode ali diskurzivnega sistema) ni posebej determinantna. Drugič, zaprtost teoretičnih diskusij je malo verjetna, oziroma bolje se ji je izogniti. Tretjič, nikoli ne moremo iti dovolj daleč nazaj, da bi postavili primarne trditve, tako da ni konceptualnih začetkov (temveč so le reprezentacijski), doktrina temeljev pa je preprosto le pričevanje o neprimernosti človeškega razuma ...«. Takšni manifesti so pravzaprav kritika epistemoloških drž, ki so morda nezavedno podpirale in utemeljevale disciplinarno razdelitev in omejevanje preučevanja družbene prostorsosti na način, kot je bil predstavljen zgoraj. Lahko rečemo, da je bila zamejitev dediščina »moderne«, v družbeni geografiji pa še posebej tako imenovanih pozitivističnih epistemologij. Ob koncu stoletja so se družbeni geografi v želji po preučevanju drugih oziroma drugačnih vidikov družbene produkcije prostora bili prisiljeni metodološko in teoretsko opremljati v poljih onstran tradicionalnih disciplinarnih ograd. To je med drugim prebudilo zanimanje za refleksijo dotedanjih (in lastnih) družbeno-geografskih epistemologij, kar je vodilo v prepoznavanje in priznavanje redukcionizmov ter spoznanje, da je tudi družbena geografija sama reprezentacija (in torej produkcija) prostorsosti. Skratka, kompleksnejše empirične in teoretske razprave so zahtevale tudi držo radikalne epistemološke odprtosti, nekakšno prevrednotenje dotedanjih epistemoloških vrednot, ki se ne zadovoljuje z enostavno formulacijo »interdisciplinarnosti«.

Treba je priznati, da v slovensko družbeno geografijo takšne ideje kapljajo zelo počasi in le izjemoma. Če omenimo le nekaj simptomatičnih pokazateljev: pogosto nereflektirano vztrajanje pri drži, ki kot merilo »geografskosti« postavlja kvantiteto in kvaliteto kartografskih in vizualnih (re)prezentacij družbene prostorsosti, nekatere kvalitativne vidike in metode (intervjuje, opazovanje z udeležbo, diskurzivne analize, zbiranje življenjskih zgodb ...) pa pojmuje kot tako rekoč heretične; pomanjkanje nekaterih temeljnih družbenogeografskih del o dialektiki prostora in družbe v njenem knjižnem korpusu; neupoštevanje (ali nepoznavanje) nekaterih sodobnih, splošnejših (»ne-geografskih«) družbenih

teorij; pomanjkanje refleksij lastnih epistemoloških predpostavk ... in posledičen izostanek konstruktivnih, vendar polemičnih akademskih diskusij o le-teh. Na ta način se je težko približati sodobnemu idealu epistemološke odprtosti, ki med drugim omogoča, če ne celo zahteva, »problemsko« in ne le tradicionalno disciplinarno razmejevanje družboslovne tematike. Takšna drža družbenih geografov (in družboslovcev nasploh) bi pomenila sprejetje njihove odgovornosti do (»lastne«) vednosti ter nena-
zadnje do družbene produkcije prostora, kar družbena geografija kot vednost nedvomno je. To pa so že vprašanja, ki zadevajo samo reprodukcijo slovenske družbenogeografske znanosti.

5 Viri in literatura

- Appadurai, A. 1998: Putting Hierarchy in its place. *Cultural Anthropology* 13-1. Washington.
- Benko, G., Strohmayer, U. (urednika) 1997: *Space and social theory, Interpreting modernity and post-modernity*. Oxford, Malden.
- Benko, G. 1997: Introduction, Modernity, posmodernity and the social sciences. *Space and social theory, Interpreting modernity and postmodernity*. Oxford, Malden.
- Bourdieu, P. 1971: The berber house or the word reversed. *Rules and meanings*. Harmondsworth.
- Bourdieu, P. 1977: *Outline of a theory of practice*. Cambridge.
- Dear, M. 1997: *Posmodern bloodlines. Space and social theory, Interpreting modernity and postmodernity*. Oxford, Malden.
- Foucault, M. 1980: *Questions on geography. Power/Knowledge, Selected interviews and other writings 1972-1977*. New York.
- Foucault, M. 1986: Of other spaces. *Diacritics* 16-1. Ithaca.
- Gregory, D. 1997: Lacan and Geography, The production of space revisited. *Space and social theory, Interpreting modernity and postmodernity*. Oxford, Malden.
- Gregory, D. 1994: *Geographical imaginations*. Oxford, Cambridge.
- Harvey, D. 1973: *Social Justice and the City*. Baltimore.
- Harvey, D. 1989: *The condition of postmodernity, An enquiry into the origins of cultural change*. Oxford, Cambridge.
- Gupta, A., Ferguson, J. 1992: Beyond »culture«, Space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology* 7-1. Washington.
- Kahn, A. 2000: Tahiti intertwined: ancestral land, tourist postcard, and nuclear test site. *American Anthropologist* 102 (1). Washington.
- Lefebvre, H. 1991: *The production of space*. Oxford, Cambridge.
- Massey, D. 1997: *A global sense of place. Reading human geography, The poetics and politics of inquiry*. London.
- Massey, D. 1999: *Spaces of politics. Human geography today*. Cambridge.
- Relph, E. 1976: *Place and placelessness*. London.
- Rose, G. 1993: *Feminism and geography, The limits of geographical knowledge*. Cambridge, Minneapolis.
- Thrift, N. 1996: *Spatial formations*. London.
- Sack, R. D. 1974: The spatial separatist theme in geography. *Economic Geography* 50. Worcester.
- Soja, E. W. 1980: The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers* 70. Washington.
- Soja, E. W. 1989: *Postmodern geographies, The reassertion of space in critical social theory*. London, New York.
- Soja, E. W. 1996: *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford, Cambridge.
- Shields, R. 1991: *Places on the margin. Alternative geographies of modernity*. London, New York.

- Shields, R. 1997: Spatial stress and resistance, Social meanings of spatialization. Interpreting modernity and postmodernity. Oxford, Malden.
- Tuan, Y.-F. 1974: Topophilia, A study of environmental perception, attitudes, and values. Englewood Cliff.
- Tuan, Y.-F. 1977: Space and place, The perspective of experience. Minneapolis.
- Watts, M. J. 1992: Space for everything (a commentary). Cultural Anthropology 7-1. Washington.

6 Summary: »The social production of space«: Towards an epistemology of space in geography and human sciences

(translated by Zoran Zakić)

In human geography and social sciences of the nineties, the role and relative neglect of space in the area of humanistic researches is coming into consciousness. This »awakening« is accompanied by epistemological debates with the intention of critical verification of till then mostly unreflected suppositions present at different levels and kinds of studies of the socio-spatial dialectics. In human geography these debates are also (if not especially) the consequence of the fact that many human geographers were forced to seek for methodological and theoretical tools on the other side of the traditional disciplinary limitations – in order to satisfy their aims to study »another« (for geography non-conventional) aspects of human (social) spatiality. This stimulated the interest for the reflection of one's own, i. e. socio-geographical epistemologies and consequently the identification and recognition of implicit and explicit reductionisms connected with them. These reductionisms can be broadly understood also as the legacy of epistemologies of »modernity« which supported and founded the disciplinary divisions of the studies of social spatiality, usually limited only to certain aspects of it.

Contemporary human geographers, especially those labeling themselves »postmodernists«, are thus calling attention to the fact that different aspects of social spatiality are intertwined and potentially interdependent. In their aim to overcome the classical dualistic representation of social spatiality (»physical« and »mental« aspects) many of them refer to the work of French philosopher Henry Lefebvre *La production de l'espace*, written in 1974. In accordance with Lefebvre's distinction, the ontology of social production of space can be presented through the dialectic of three aspects of it: spatial practices or »perceived space«, representations of space or »conceived space« and spaces of representations or »lived space«. The first term designates the physical, material or visualized aspects of social production of space; i. e. space that is understood as the space »outside us«. The second term designates signs, knowledge, (cultural) meaning etc., which support, make possible and are incorporated in the representations of (»external«) space on the level of common sense, culture as well as on the level of sciences. »Spaces of representations« designate the possibility that space itself becomes the »holder« or the signifier of meanings, which does not necessarily originate from the (»external«) space alone (e. g. symbolic places, landscapes etc.). The social production of space is carried out simultaneously through all of the above-mentioned aspects, which at least on the ontic level cannot be separated. Social space or the so-called »directly lived space« as the outcome of this production thus cannot be abstracted or reduced to only one of the mentioned aspects. That is why it is possible to identify this space only as *locus*, i. e. space as place. Therefore, the social production of locality or place is the reflection of the intertwining and potential interdependence of all aspects of the socio-spatial »trialectic«.

The majority of the »classical« social geography was limited to the research of those aspects of human spatiality that were labeled above as »perceived space« or space »outside us«. The predominance of these aspects was supported by positivistic epistemologies within which the precision and the »objectivity« of analytical (quantitative) tools were regarded as criterion of scientificity. Empirical analyses on the other side were often subjected to reductionism, especially when the findings were elevated into theory in the form of »spatial principles«. Namely, space was hypostated and regarded as having its own

(inherent) casual power and logic. This kind of reductionism was defined as spatial separatism or spatial fetishism already in the early criticism set forth especially by the so-called humanistic geographers. At the same time this criticism was opposed to the classical socio-geographical limitation of social reality, drawing special attention on the neglecting of representational aspects of human (social) spatiality. Works in behavioral geography (cognitive mapping) and phenomenological studies (perception and experience of space) represent the earliest empirical-study reactions to this limitation.

Despite these efforts, the virtual dichotomy between studies of spaces »outside us« and spatial representations had not been overcome until the nineties. It is only then, especially in the works, which cannot be simply classified into one of the two mentioned epistemological traditions, that the epistemological turn was actually and finally realized. These works include diverse »post« prefixed approaches (-Marxism, -structuralism, -modernism etc.), feminist researches and theory, and actor-network theory. At the same time, the »cultural turn« (»new cultural geography«) was of the same importance, because it consisted of approaches analyzing social spatiality from the point of view of cultural meaning production. The epistemological turn thus required acceptance of methodological tools and theoretical grids from other than geographical humanistic disciplines, evident for example in demands for recognition or reevaluation of qualitative approaches and ethnography. Therefore, the epistemological turn resulted in the attitude of the so-called radical epistemological openness.

Interestingly, the confinement of social reality to aspects labeled above as »spatial praxes« and reductionisms connected with this confinement can be often traced out in the (socio-) geographical activity *par excellence* – regionalization. We can speak of reductionism when the identified region or place is being objectified, presented as really existent, as independent of representational aspects of social spatiality; instead of being understood as the product or the reflection of all of the mentioned aspects of social production of space. This kind of reductionisms can become politically and morally questionable when they are used in connection with some types of ideology or involved in »power games« (i. e. »Venetian Slovenia«). In this way, damage has been done to the knowledge (science) itself, since it was the phenomenon of place (or region) that we presented as one of the most evident examples of the intertwinedness of diverse aspects of social spatiality. Studying locality as the phenomenon of social production of space (and of boundary-making processes) can be thus useful from the point of view of epistemology and applicability, as well as for training political correctness.

To be honest, the ideas, attitudes and approaches constituting the epistemological turn in contemporary (postmodern) human geography are only slowly and by ways of exception gaining relevance in the Slovenian human geography. This is for example evident from the persistence in traditional disciplinary confinement of socio-spatial reality and corresponding theories and methodologies. In this way, it is difficult to follow the ideal of epistemological openness demanding problem-centered and not only disciplinary delimitation or definition of a social science's topic. It is solely through this attitude that one can actually accept responsibility not only for knowledge itself but also and especially for human geography as social production of (social) space.